

a nagyság, ami eddig megnyilatkozott számunkra, csak kezdet és buzditás ilyen irányban. Azoknak az isteneknek és szenteknek története, kiket a világ alkotott és tisztelt, mindmegannyi dokumentuma a karakternek. Évszázadok ujjongtak egy ifjú életén, aki semmit sem kapott a szerencsétől, akit a saját népe feszített meg a Golgotán, aki lelkének tisztaságával epikus fényt árasztott halálának minden részletére, és minden részletét általános szimbólummá tette az egész emberiség számára. Ez a nagy meghódolásunk volt eddig a legnagyobb cselekedetünk. De a szellem győzelmet keres az érzékeknek: a jellem erejét, amely megtéríti a bírót, a bírálót, a zsoldost és a királyt; amely uralkodik az állati és ásványi erőkön, és egyesül a nedvek, a folyók, a szelek, a csillagok és a morális tényezők körfutásával.

S ha nem is tudunk egyszeriben eljutni ilyen magasságba, legalább is nézzünk fel hódolattal oda. A társadalom nagy előnyöket ad azoknak, akik bírják ezt az erőt, de ugyanolyan hátrányokat is. Éppen ezért fokozottabban kell elővigyázatosoknak lennünk megítélésünkben. Sohasem bocsátom meg a barátaimnak, ha nem tudnak megismerni egy nagy jellemet, és nem tudják hálás szívességgel befogadni. Ha aztán végre megérkezik az, amire olyan sokáig vágytunk, s a távol mennyei föld kedves sugaraival áraszt el bennünket, és mi kíméletlenek és kételkedők lennénk, ha ezt a vendéget az utcák fecsegésével és tamaskodásával fogadnók, olyan közönségesség volna ez, amely előtt mintha bezárulnának az ég kapui. Zavarodottság az, sőt valóságos esztelenség, ha a lélek nem ismeri meg többé azt, ami az övé, sem pedig azt, aminek hódolattal és istenfélelemmel tartozik. Van-e vallás ezen kívül, amelyben tudnók, hogy bárhol nyíljék is a lét messze pusztaságán virággá a szent érzés, amelyet tisztelünk, az az én számomra virágzik? Ha senki sem látja, én látom: és egyedül is megismerem a tettek nagyságát. Amíg ez virágzik, addig vasárnapot és ünnepnapot ülök, és félreteszem szomorúságomat, az esztelenségemet és a tréfálkozást. A természet meghódol az ilyen vendég megjelenésének. Sok szem van, amely felfedezni és tisztelni tudja az okos és harcias erényeket, és sokan vannak, akik a zsenit is észre tudják venni csillagos útján. De hã belép házainkba az a szeretet, amely mindent eltűr és mindenről lemond, amely mindent megihlet, amely saját magának fogadta meg, hogy inkább nyomorult, sőt eszelős lesz ezen a világon, mintsem hogy kezét valamiféle engedményekkel szennyezze be, akkor csak a tiszták és a törekvők ismerhetik meg az arcát, s az egyetlen tisztességadás, amelyben részesíthetik az, hogy sajátjuknak vallják.

Dr. BODOR ANDRÁS

NÉGYSZÁZHUSZONÖT ÉVES A KOLOZSVÁRI BRASSAI SÁMUEL KÖZÉPISKOLA

A XVI. század második felében a reformáció, majd az ellenreformáció hatására az erdélyi iskoláztatás túljutott a korábbi szűk, városi vagy szerzetesi kereteken, és bár látszólag bizonyos csoportok, felekeze-

tek szolgálatába állt, ezt mégis úgy tette, hogy az egyházi és a világi értelmiség nevelésével az egész lakosság felemelkedését tartotta szem előtt. Minden itteni iskola külön szint, helyi sajátosságot képviselt ugyan, de mert benne az európai műveltség egyik vagy másik iránya érvényesült, annak felerősítésével és továbbterjesztésével bekapcsolódott, illetve bekapcsolta szűkebb hazánkat az egyetemes művelődés nagy áramlataiba.

A mostani Brassai Sámuel ipari liceum, az erdélyi unitáriusok egykori iskolája, nemcsak hazai, hanem egész európai viszonylatban egyedülálló intézmény. A polgárság első, a reformációval kezdődő forradalmának, a XVI. század belső és külső, politikai és ideológiai harcainak légkörében született meg, s hogy évszázadokon nem pusztult el, mint sok más akkor keletkezett intézmény, azt fenntartói áldozatkészségének, ragaszkodásának és az erdélyi szellemiségnek köszönhet.

Az iskola megalapítása

Az iskolát a XVI. század közepén, a reformáció itteni terjeszkedésének korában, a független erdélyi fejedelemség kialakulásának idején alapították. A mohácsi vész után Erdély a két nagyhatalom: a Habsburg és a török birodalom terjeszkedési törekvéseinek célja és ütköző területe lett. Az évtizedekig tartó és a sok nyomorúságot hozó versengés a török birodalom javára dőlt el, és 1556-ban Szapolyai János özvegye, Izabella, aki korábban az ország elhagyására kényszerült fiával, a törvényes trónörökösrel, János Zsigmonddal együtt, visszatért Erdélybe, és a Kolozsváron még abban az évben megtartott országgyűlés úgy határozott, hogy mivel János Zsigmond még kiskorú: „Nem tartható képesnek és alkalmasnak a kormányzásra, ezért öt éven át az ország vezetésének legfőbb hatalmát a királynő gyakorolja“. Ugyanannak az országgyűlésnek egy másik határozata kimondja, hogy a „papi javak, valamint a székesegyházi adók egész Erdélyben szálljanak át a királyi kincstárra“. E javak lefoglalásával együtt a szerzetesrendeket is feloszlatták, és a fekete barátokat az országból kitiltották, sőt a fehérvári katolikus püspök, Bornemissza Pál is kénytelen volt elhagyni az országot.

Ezek az események hátrányosan befolyásolták az iskoláztatás helyzetét, és annak teljes átszervezését tették szükségessé. Ezért az 1557. február 6 és 15. között tartott gyulafehérvári országgyűlésen a karok és a rendek szomorúan állapítják meg, hogy „az ifjúság nevelése elanyagoltatott, és a műveletlenség napról-napra terebélyesedik és növekszik“, ezért arra kéri a királynőt, hogy „a köz hasznára és dicséretére“ kegyeskedjék bizonyos helyeket, nevezetesen a szerzetesek zárdáit, gimnáziumokká és iskolákká átalakítani, hogy ezekben az ifjúságot „tudós és nyelvekben jártas férfiak kegyesen és biztonságosan neveljék“. Kérésüket a királynő méltányosnak tartotta, és a szerzetesek két kolostorát, nevezetesen a vásárhelyit és a kolozsvárit, erre a célra kijelölte, amit „az ország urai nyílt tetszésnyilvánítással fogadtak“, s köszönetüket és teljes hűségüket fejezték ki a királynőnek.

Öt hónap múlva, a június 1. és 10. között tartott tordai országgyűlésen a királynő véglegesen jóváhagyja, hogy „Kolozsváron a domonkosok zárdájában, Vásárhelyen a ferencesek zárdájában és Váradon a mindszentek zárdájában iskolák állíttassanak fel“, mégis úgy, hogy Váradon megmaradjon két zárda a fekete barátok és a szürke barátok

részére. Ugyanakkor a királynő a kolozsvári iskola részére száz forintos alapot létesített, és nemsokára az iskola fenntartására adományozta a kolozsvári terület dézsmájának egy negyedét (?). Ennek emlékét az óvári templom ajtaja fölé és a tanácsházba elhelyezett, kőbe véselt, alábbi felirat is megőrizte:

„Királyi adomány vagyok: ennek az iskolának és a szegényeknek az öröksége; aki ezt és az ehhez hasonló javaimat más célra fordítja, az töröltessék az élők könyvéből és az emberek emlékezetéből. Az Urnak 1557 esztendejében.“

Két év múlva, 1559-ben, Izabella meghalt, és János Zsigmond Gyulafehérváron kelt alapító levelében, 1562. szeptember eisején megerősíti és kibővíti az adománylevelet. Ebben hivatkozva a korábbi határozatokra, királyi tisztségénél fogva méltónak tartja, hogy az említett iskolákat tisztességes „jövedelmekkel felékesítse és gazdagítsa.“ Ezért Kolozsváron az ifjúság tanulmányainak előmozdítására, a szegények és az árvák felségélyezésére, a „kolozsvári dézsma negyedét“, a maga egészében, mind a bor, a gabona és „egyéb dolgok“ negyedét, a kolozsvári iskolának adományozza. Az alapítólevél megjelöli annak évi pénzbeli értékét (250 közönséges forint), és meghatározza a dézsmanegyed (kvarte) további felosztását, mégpedig: egyötöde a szegények és az árvák fenntartására (50 frt.), négyötöde (200 frt.), az iskola és a tanuló ifjúság használatára, valamint tanulmányainak előmozdítására fordítandó. A János Zsigmondot követő erdélyi fejedelmek az alapítólevelet megerősítették: Báthori István 1571. december 17-én, Báthori Kristóf 1576. május 2-án és Bethlen Gábor 1626. szeptember 1-én.

Itt említjük meg, hogy a dézsma másik negyedét már a régi királyok a kolozsvári plébánosnak adományozták, a fennmaradó két negyed pedig Bethlen Gábor a Kolozsváron alapított református iskolának adta.

Ilyen módon Kolozsváron a domonkosok óvári zárdájában létesített iskola számára a szükséges anyagi alapok biztosítva voltak. Az épület átalakítását és a szükséges javítások elvégzését a városi vállalkos magára a saját költségén. A fejedelem viszont egy nagy, állítólag 30 ablakos termet építtetett: az Apollo-palotát, amelyet a diákok Apellatiumnak neveztek.

Az első évtizedek

Ami az iskola felekezeti hovatartozását illeti, nyilvánvaló, kezdetben a reformáció egymást követő hullámaiban, illetőleg a kolozsvári plébános, Dávid Ferenc reformátori pályafutásának megfelelően, először lutheránus, azután református (valószínűleg 1564-től) és végül, 1568-tól fogva, unitárius volt.

Mivel a későbbi zivataros időkben az iskola korai irattára csaknem teljesen elpusztult, ezért az iskolának e korszakára vonatkozó belső rendjét, tantervét pontosan nem ismerjük. Tény azonban, hogy vezetői és tanárai Németországban tanultak, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a német protestáns iskolák rendszerét, a Melanchtontól bevezetett iskolatípust követte. Ez annál valószínűbb, mivel a brassói Honterus iskola, amelyet a század negyvenes éveiben alapítottak, szintén ezt a típust tartotta szem előtt.

Az ún. protestáns humanista iskolák három fokozatra és nyolc csoportra oszoltak, és a csoportok számozása felülről lefelé haladt, tehát a nyolcas csoport a kezdő tanulókat foglalta magába. Ebben a tanuló az írás, olvasás és a számolás elemeit sajátította el. A középső fokozat 7., 6., 5. és 4. csoportjában a grammatikai oktatást biztosította, és a főcél a latin nyelv alapos elsajátítása volt. A 3. csoportban Catót és Iszokráteszt, a 2.-ban Cicerót, Erasmust és Melanchton kisebb grammatikáját tanulmányozták. A harmadik fokozat, vagyis a 1. csoport poetikát, retorikát és teológiát tanult, a szerzők között Vergilius, Ovidius, Homérosz, a prózáírók közül Cicero, Plutharkhosz, Aiszoposz szerepeltek többek között. Végeredményben a vallásoktatás mellett a latin és görög szerzők megismerése, és főként a latin nyelv elsajátítása volt az oktatás fő célja.

Ami a kolozsvári iskolát illeti, egy 1694-ből származó feljegyzés a parvistákat, etimologistákat, szintaxistákat, poétákat, rétorokat és a logikusokat említi. Az elemistáknak megfelelő parvisták az írást, olvasást és a számolást sajátították el, az etimologisták — szónyomozók — a latin nyelv alapjait, a szintaxisták a latin mondattan szabályait, a többiek pedig a nevüknek megfelelő tárgyakat tanulmányozták. A két legidősebb csoport közül a tógások a papi pályára, a nemes ifjak közül kikerülő secundanusok világi pályára készültek. A harmadik fokozat elvégzése után sokan tanulmányaikat külföldi egyetemeken folytatták.

Az iskolát a *rektor* — *rector scholae* — irányította, s neki két-három, ritkábban négy lektor — tanár — segédkezett. A kisebb diákokat a nagyobbak közül választott és javadalmazásban is részesülő munkatársak, a *collaborator*-ok tanították. A zenét a *cantor* (kántor), és ő vezette az iskola- és a csoportkórusokat. A tanítás reggel korán, rendszerint 5 órakor énekléssel és imával kezdődött, ezután a rektor filozófiát és teológiát adott elő. A lektorok órarendjében az idősebbeknek választási joguk volt. A kántor 12—13-ig tartotta óráit. Az egyes csoportokon belül minden „szaktárgyat“ ugyanaz a lektor tanította. A *collaboratorok* de. 9 és du. 4 óra között tanítottak.

A tantervek és a tantárgyak természetesen korok szerint változtak, és idővel újabb és újabb diszciplínák kerültek előadásra, mint például matematika, egyetemes történelem, földrajz, stb., de a felekezeti jellegnek megfelelően a valláserkölcsi nevelés és az ún. szépművészetek, amint az iskola régi felirata jelzi — *musis et virtutibus*, — maradtak a didaktikai és pedagógiai célkitűzés alapelvei.

Különösen a XVI. század második felében Kolozsvár az európai műveltség egyik jól ismert központja lett. A „szamosparti Athénben“ gyakran megfordultak a haladó gondolkozású tudósok és reformátorok: németek, olaszok és lengyelek. Többen közülük, mint például Sommer János, Palaeologus Jakab, Francken Keresztély az iskola rektorai vagy lektorai lettek. Életük valóságos regény, gyakran üldözik elől menekülve Erdélyben kerestek menedéket, ahol egyes főurak, különösen a Gerendiek szívesen befogadták őket. Valamennyien felvilágosult gondolkodók, termékeny írók voltak, akik műveiket Svájcban, Német- és Lengyelországban, vagy éppen Kolozsváron Heltai Gáspár nyomdájában adták ki.

Az iskola első rektora, kora egyik legmarkánsabb személyisége, a magyar nyelv ékes szószólója, a fejedelmi udvar papja, Dávid Ferenc volt. Nagy elfoglaltsága miatt Basilius Istvánt vette maga mellé, hogy irányítása mellett intézze az iskola ügyes-bajos dolgait. Az egyik lektora

Molnár Gergely lett, akinek latin nyelvű tan könyvét a XIX. század közepéig használták. Ebben az időben került az iskola élére a sokoldalú tudós és könyvkiadó Heltai Gáspár, a Sárospatakról meghívott Szikszai Fabricius Balázs. A kálvinista korszak legjelentősebb rektora Károlyi Péter, aki a későbbi hitvitákon Dávid Ferenc méltó ellenfele lett. Miután Károlyi Váradra távozott, az iskola vezetését ismét Dávid Ferenc vette át, és az ő mostani működésétől kezdve válik a kolozsvári vallás az unitarizmus tanintézetévé. Nemsokára az iskola rektora II. Rudolf prágai udvarával is szoros kapcsolatot tartó Sommer János lett. Sommer Heraclides moldvai vajda támogatásával az első moldvai latin — a Cotnari-i — iskola megalapítója lett, és jelentős kultúrtörténeti szerepet töltött be ebben a román fejedelemségben. A vajda bukása után Erdélybe menekült, és itt először a brassói, majd a besztercei, végül a kolozsvári unitárius iskola rektora lett (1571—73). Dávid Ferenc vejeként nagy buzgalommal, szóban és írásban terjesztette a „kolozsvári vallást“. Néhány kéziratot műve a kollégium egykori könyvtárában is fennmaradt. Pestisben halt meg 1573-ban Kolozsváron.

Utóda Palaeologus János, korának egyik legnagyobb humanistája, aki nemcsak az erdélyi, hanem a cseh- és a lengyelországi művelődésnek is egyik jelentős személyisége. Hosszabb ideig a Gerendi-testvérek-nél tartózkodott Alcinán, ahol leánya, Despina meghalt. Két évig volt az iskola rektora. Alapos görög tudását Dávid Ferenc egy új szellemű bibliafordításnak akarta megnyerni. Kolozsvárról azonban csakhamar menekülnie kellett, mert a jezsuiták az inkvizíció kezére akarták juttatni. Prágába megy, és tíz év múlva, 1585. május 23-án, Rómában tűzhalállal végezték ki. Az utóbbi időkben, különösen Lengyel-, Cseh- és Olaszországban a történeti kutatás nagy érdeklődést tanúsít Palaeologus élete, tevékenysége és művei iránt.

A korszak többi rektora és lektora közül éppen csak megemlítjük a nagy diplomáciai érzékkel rendelkező Hunyadi Demetert, a költő Bogáti Fazakas Miklóst, a humanizmus hazai történetében is számon tartott Deidrich Györgyöt.

1579-ben Báthori István, ekkor már lengyel király, Kolozsváron megalapította az első katolikus iskolát, majd az egyetemi folkú akadémiát. Ennek vezetésére a Kolozsmonostorra betelepített jezsuitákat bízta meg. A jezsuiták nagyon jól felkészült és a leghatásosabb módszereket alkalmazó, harcos nevelők voltak, és csakhamar Kolozsváron is akkora hírnévre tettek szert, hogy a protestáns nemesek is szívesen küldték gyermekeiket iskolájukba. A város lakossága túlnyomó többségben unitárius lévén, érthetően nem szívesen fogadta az új tanítókat, és csakhamar ellentét támadt a két iskola között. Úgy véljük, hogy az újabb kutatások nagyobb fényt vetnek ennek, valamint a később kirobbanó nyílt ellenségeskedésnek az okaira.

1583 végén az egyik szász származású jezsuita tanár, Peter Frieschbier (Saxo) csatlakozott a kolozsvári valláshoz és az unitárius iskola lektora lett. „Egyben egy sereg tanulót is elvont a jezsuita kollégiumtól, mivel ezek követték tanítójukat az unitárius iskolába. Érthető hát, hogy a jezsuiták mindenáron el akarták távolítani Frieschbiert Kolozsvárról“ — állapítja meg a kérdés egyik jelenlegi lengyel kutatója. A városi tanács hallgatagon ellenállt követelésüknek. Frieschbier egyelőre eltávozott a városból, de 1585. áprilisában visszatért, és az unitárius iskola rektora lett.

Nem kevésbé izgatta a kedélyeket a brandenburgi származású Francken Keresztély. Ő is a jezsuita rend tagjaként nevelkedett Rómában, majd Lengyelországba ment, és mivel a hitelvekben is a rációt tartotta legfőbb értékmérőnek, a rendből kilépett, és a Gerendiekhez menekült Erdélybe. Tőlük lektornak hívták meg az unitáriusok iskolájába. Ebben a minőségében adta ki Heltai nyomdájában Epiktétosz latin fordítását, ami saját és az iskola humanista szellemét tükrözi. A jezsuiták azonban kieszközltek mindkét aposztata üldözését és lefogását, de mielőtt ez megtörtént volna, elhagyták Kolozsvárt. Francken Lengyelországba tért vissza és kibékült a renddel, de 1589. februárjában ismét a kolozsvári iskola lektoraként tűnt fel. Két év múlva Gyulaféhérváron „nyilvánosan megbánta eretnek bűneit“, ami most az unitáriusok között keltett felháborodást. Meg- és áttérései ellenére, 1593-ban Heltai nyomdájában egy unitárius szellemű művet, a *Disputatio*-t adta ki, egy képzelt dialógust a teológusok és a filozófusok között.

Az ilyen megnyilvánulások és a századvégi gyakori politikai változások, különösen Basta szomorú szereplése, aki üldözte az unitáriusokat, majd a város ostroma Székely Mózes által olyan jezsuitaellenes hangulatot teremtettek, hogy 1603-ban a jezsuitáknak távozniuk kellett a városból, és kiűzésükben az iskola tanulói is részt vettek, ami egyáltalán nem váltott dicsőségükre.

A XVII. század

Az iskola lendületes kezdeti fejlődését hosszabb ideig tartó visszaesés váltotta fel, ami nem annyira belső, mint inkább külső tényezőkkel magyarázható. A Báthoriakat követő fejedelmek megtartották ugyan a törvénybe iktatott vallásszabadságot, de elsősorban a református iskolákat támogatták, aminek eredményeként különösen a gyulaféhérvári és a kolozsvári református iskola virágzott fel.

Az unitáriusok helyzetét nehezítette a szombatos vallás elterjedése, amelyet mintegy az unitarizmus hajtásának tekintettek. Ezért azután nemcsak állandó ellenőrzéssel s bizonyos hittételek rájuk kényszerítésével zaklatták, hanem a könyvkiadást is előzetes engedélyhez köttették. Mindebből az iskolának is számos hátránya támadt, bár mindennapi munkáját zavartalanul folytathatta, sőt a könyvkiadás módját is megtalálta. A Heltai-nyomda már megkopott, de a lelkes Makai Nyíró János megtanulta a betűmetszést, új betűkkel látta el, és többek között latin, magyar és német nyelven adta ki Cato bölcs mondásait, ami a városban is uralkodó tényleges helyzetet is tükrözi.

A szászok közül többen, a hatalom vonzásának is engedve, áttértek a református vallásra, és 1628-ban Bethlen Gábor az Appellatiomot nekik engedte át templomozás céljaira.

A tanrendszer a XVI. századhoz képest nem sokat változott. A latin nyelv elsajátítása, a szabadművészetek ápolása, vallási kérdésekben a racionalizmushoz való ragaszkodás továbbra is a nevelés megvalósítandó céljai maradtak. E korszak rektorai közül a Svájcban, Német-, Francia- és Olaszországban tanult, igen gazdag irodalmi és tudományos munkát kifejtő Enyedi György, a tanulmányait Padovában végző Göcs Pál, a danzigi származású Radecius Bálint voltak a legkiválóbbak; a lektorok közül Járai Sámuel és a sokszor meghurcolt Arkosi Gelei Benedek. Mivel 1660-ban a lengyel szociniánusok közül azokat,

akik ragaszkodtak vallásukhoz, kiűzték hazájukból, és sokan közülük Erdélyben, s éppen Kolozsváron telepedtek meg, ezért a XVII. század második felétől kezdve aránylag sok lengyel származású lektort találunk a tantestületben.

Küzdelmes évek

Az önálló erdélyi fejedelemség megszűnésének átmeneti szakasza és a XVIII. század első fele a megpróbáltatások korát jelentette az iskola történetében. Ma is csodálattal és elismeréssel emlékezhetünk vissza arra a hősi magatartásra, amellyel az iskola tanulói, tanárai és természetesen az erdélyi unitáriusok védtek a művelődésnek ezt a szerény, de számukra felmérhetetlen értékű intézményét.

A Habsburgok uralma a híres *Leopoldi diploma* kiadásával vette kezdetét, amely elvileg biztosította ugyan a korábbi szabadságjogokat és kiváltságokat, és a katolikus vallást is méltán, de nem méltó módszerekkel, elvesztett jogaiba igyekezett visszaállítani. Kolozsváron 1693. október 10-én, bizonyos anyagi kárpótlás ellenében, elvették az óvári iskolát, és a tanuló ifjúság a piac nyugati oldalán kapott három, iskolai célokra alig alkalmas, magánházat. 1695—97. között részben e házak átalakításával, részben új helyiségek építésével, az iskola végre megfelelő épületekhez jutott.

Az építkezés még be sem fejeződött, amikor 1697. május 6-án iszonyú tűz támadt a városban, és az egykori feljegyzések szerint, ez „három templommal, két scholával, toronnyal együtt, a városnak nagyobb részét elpusztította úgy, hogy harmada ha megmaradt.”

Mivel ismét építkezni kellett, és pénz sem volt, az iskola rektorát, Kolozsvári Dimén Pált Hollandiába küldték építési segély gyűjtésére. Dimén nem remélt nagy összeggel, több mint 17 ezer forinttal tért vissza, ami azután elegendő volt a tűzkárok rendbehozására. Az egykori feljegyzések beszámolnak a város és az iskola nehéz helyzetéről a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc idején. Sok diák a kurucokhoz szökött át, nem volt biztosítva az ellátás, a tanulóifjúságot örségekbe szervezték, de a közmondás ellenére, a fegyverek között sem hallgattak el a múzsák, és a tanítás, megcsappant létszámmal ugyan, tovább folyt. Az egyik korabeli feljegyzés elmondja, hogy 1708. július 19-én 40 diák aratni ment a rektornak, munkájukat azonban a kurucok megzavarták, és hármat közülük elfogtak, de hosszú alkudozások után szabadon engedték. A rektor és a lektorok, úgy látszik, gyakran vették igénybe a diákokat mezei munkára, mert 1725-ben a konzisztórium a következő határozatot hozta:

„A scholamesterek tanítványaikat paraszti magok munkájokra mezei robotára, marhák körül való forgolódásra, favágásra, vízhordásra *nullo sub praetextu* applikálni merészeljenek *sub poena* fl. 3, hogy a tanulástól el ne vonassanak.”

A szabadságharc befejezése után új politikai helyzet alakult ki, és a császári udvar minden eszközt felhasznált a protestánsok visszaszorítására. Steinville tábornok katonái 1716-ban elvették a piaci (a mostani főtéri) templomot, amikor a benne elhelyezett könyvnyomda és az iskolai könyvtár is elpusztult. Két év múlva, a piaci iskolát javával együtt, minden kárpótlás nélkül, elvették, és 1718. április 2-án, a

rektor és két lektor vigasztaló és buzdító szavai után, a reményét vesztett ifjúság közül ki-ki a városban szerzett lakására vonult vissza. A kilátástalan helyzet ellenére a vezetőség aránylag rövid idő alatt megtalálta a szükséges megoldást. Már május elsején az iskola kiváló lektora, Szent-Ábrahámi Mihály értesítette a *dispersa iuventus*-t, a szétszéledt ifjúságot, hogy a tanítás a Bel-Magyar utcában atengedett ház négy földszinti és két emeleti termében megkezdődik. Szent-Ábrahámi Mihály iskolai pályáját két új tantárgy, a jog és a földrajz bevezetésével kezdte meg. Dimén halála után, 1720-ban, mint külföldön (Hollandiában és Németországban) tanult ifjú, ő vette át az iskola vezetését. Mivel az anyagi alapokat elvették, ő látta el a collaboratorok segítségével a lektorok feladatait is. Átszervezte az iskola egész rendjét, új szabályok bevezetésével helyreállította a meglazult fegyelmet, ő tiltotta el például a dohányzást, a *herba nicotianá*-nak a használatát, és bizonyos mértékben korlátozta a diákgyűlés — *coetus* — hatáskörét. Hogy a tanulók, alapos felkészültségét biztosítsa, több tárgyból, — számtanból, logikából, földrajzból, világ- és egyháztörténetből, hittanból — tankönyvet írt.

Az iskola belső rendje

Az iskola belső életéről értékes adatokat tartalmaznak azok a rendszeresen vezetett feljegyzések, amelyek az anyagi számadások mellett, a fontosabbnak tartott eseményekről is beszámolnak. 1626-tól kezdődően — kisebb-nagyobb megszakításokkal — a múlt század közepéig, külön naplóba az ún. *Fasciculus Rerum Scholasticarum*-ba vezették. Kiderül belőle a tanulók örökös küzdelme, még nem szűnő tevékenysége az anyagiak biztosítására. Ez a tevékenység nagyon változatos volt: énekeltek a temetéseken, üdvözlő szavakat, verseket mondtak és énekeltek a lakodalmakon és a vendégségeken, karácsonykor csoportokba szerveződve „kántáltak“ a gazdagabb polgárok házáinál, elmentek légációra, virrasztottak a betegek ágyánál, „asszisztáltak“ az ünnepi szertartásokon, magántanítást vállaltak, és nem vonakodtak a mezei munkáktól: kapálástól, aratástól, kaszálástól, szénagyújtástól. A begyűlt összegeket osztásban — *divisió*-ban — osztották szét, elsősorban a rászoruló tanulóknak.

Életüket az iskolában, és a bentlakásban maguk irányították. A diákgyűlés — *coetus* — gondoskodott a fegyelem megtartásáról, a kihágások, vétségek számbavételéről és szigorú megbüntetéséről. A büntetést, akárcsak más iskolákban is, a túlzott szigorúság jellemezte. Ide tartozott a koplaltatás, kikötés, bebörtönzés és a kicsapás; az alsóbb csoportoknál a vesszőzés. Sajátos büntetési forma volt a *plága*, melynek célja a latin nyelv alapos elsajátítása. Minden csoport egyik tagjának a lektor nádpalcát — plágát — adott át, aki annak adta tovább, akit anyanyelvén hallott beszélni. Ha a plága több, mint két napig maradt nála, akkor régebben egy *nummus* (pénz) bírságot fizetett, később 12 sor latin verset, vagy ennek megfelelő prózát kellett megtanulnia, vagy 12 mondatot a Bibliából. Alkalmazásának utolsó szakaszában ismét a pénzbírságra tértek át. A verés sem volt ritka fegyel-

mezési módszer; a XVIII. század közepén egyenesen zsinati meghagyás írta elő a tanároknak, hogy „a gyermekeket kézzel vagy bottal ne verjék... csak pálcával, 3 frt. büntetés mellett.“

A felsősztályosok felszabadultak a pálcá uralma alól, és mint to-
gások vagy secundanusok külön szervezetbe — *coetus*-ba — tömörül-
tek. Az önkormányzati rendszer érvényesítésére a diákság valóságos
„tisztviselői kart“ választott, melynek minden tagja feladatának tar-
totta a hagyomány megőrzését és alkalmazását. Külön szervezet volt az
„esküdtszék“, amely kivizsgált és megbüntetett minden fegyelmi kihá-
gást. A múlt század második felében Benczédi Gergely felújította ezt az
intézményt, és 1947-ben új alapokra helyezve, mi is alkalmaztuk, és
örömmel állapíthatjuk meg, hogy működése eredményesebb és hatható-
sabb volt, mint az igazgató vagy a tantestület fegyelmezése.

A diákság életéből természetesen nem hiányzott a szórakozás sem,
és a hét bizonyos délutánjait szabadtéri játékokkal töltötte, ahogy ma
mondanánk „a sportniak szentelte“; és sok gondot fordított a színját-
szásra. 1572. áprilisában előadták Válaszúti György, az iskola senio-
rának darabját, *A debreceni disputát*, talán ez az első magyar nyelvű
iskolai színjáték, amelynek előadásáról adatunk van. 1626. március 21-
én Bethlen Gábor fejedelem és kísérete is részt vett az iskola által ren-
dezett egyik színelőadáson.

Az iskola a XVIII. században és a reformkorban

A sebtében átalakított magánház csakhamar nem volt elegendő a
tanulók befogadására. Ezért ők maguk építettek agyaggal döngölt sö-
vényfalakból új helyiségeket: 1726-ban négy terem, 1756-ban ugyan-
csak négyet. Az alapítványi vagyon átvétele után az egyetemes egyház
gyűjtésekből tartotta fenn az iskolát, annál is inkább, mert 1724-től
kezdve az iskola fenntartása az egyházközségtől az egyetemes egyház
hatáskörébe ment át. A gyűjtések nem jártak mindig kellő eredménnyel,
s ilyenkor a tantestület fizetése és a tanulók segélyezése elmaradt. Köz-
ben a felekezet tagjai előtt bezárultak a közhivatalok is, és a főurak
néhány kivételével, más vallásra tértek. A megmaradtak, különösen
a Sukiak és a Petrichevich-Horváthok a szó szoros értelmében „táp-
lalták a tanárokat és a tanulókat“. A gyűjtések és az adományozások
folytán mégis akkora összeg gyűlt össze, hogy 1780-ra az iskolát egy
emeletre építhették fel, 1806-ban pedig befejezhették a második emelet
építését is. Ilyen módon az iskola épületének kérdése egy évszázadra
megoldódott.

A XVIII. század folyamán a felvilágosodás szelleme, ha lassan is,
érezte hatását. Mária Terézia 1777-ben kiadta a tanítás egységes
rendszerét és szellemét megkívánó rendeletét, a *Ratio educationis*-t. Ma-
gas követelményeinek azonban az erdélyi iskolák nem tudtak eleget
tenni, ezért II. József 1782-ben Erdélyben bevezeti az ún. *Norma re-
giát*-t, amely csökkentette a *Ratio* túlzású tantervét, és a hangsúlyt
az irodalmi és az esztétikai nevelésre helyezte. Az erdélyi iskolák ennek
alkalmazásától is idegenkedtek, mert belügyeikbe való beleszólásnak te-
kintették. Néhány hónappal később megjelent a *Türeلمي rendelet*, amely
a felvilágosodás szellemében bizonyos enyhítéseket is hozott, sőt az is-
kolának 63 évvel korábban elvett javaiért II. József 5000 frt. kárpót-

lást adott. Az így megindult folyamat kedvező légkört teremtett, mert elkerülhetetlenül a vallásszabadság és az alkotmányosság helyreállítása felé haladt, ami lehetővé tette az iskolában is a reformok egymásutáni alkalmazását.

A tárgyalt korszak igazgatói és tanárai közül messze kimagaslik Szent-Ábrahámi Mihály, Agh István, a jobbágysorsú szülőktől származó Lázár István, a későbbi püspök, a költő és történész Székely Sándor, a „Vadrózsák” gyűjtője Kriza János, a jogtudós Mikó Lőrinc, és mindenekelőtt Brassai Sámuel, aki két ízben is betöltötte az igazgatói tiszteket (1838—1840 és 1845—1847).

Nincs helyünk kitérni itt mindazokra a tantervi és módszertani változásokra, amelyek a nevelést és az oktatást összhangba hozták az idők követelményeivel. Néhányat azonban mégsem mellőzhetünk: megváltoztak a tantestület címei: a rektorból igazgató, a lektorból professzor, azaz tanár lett; új tantárgyak kerültek be a tantervbe, elmaradtak a régi, középkorias szokások, a diákgyűlés hatáskörét mindinkább az igazgató vette át; modernizálódott a tanterv és a szabadelvű eszmék most éppen úgy otthonra találtak a műzsáknak ebben a hajlékában, mint a XVI. században a racionalizmus dogmaellenes uralma.

Az iskola didaktikai, pedagógiai, szellemi fejlődését nagymértékben előmozdította Brassai Sámuel. 1837-ben már mint ismert tudós lett az iskola tanára, s azt a feladatot kapta, hogy új, a követelményeknek jobban megfelelő tantervet dolgozzon ki. Tantervében Brassai csaknem teljes mértékben szakított az évszázados hagyományos felfogással, és a latin nyelv uralmát megdöntve az anyanyelvi oktatást vezette be. A csoportrendszert a szakrendszerrel helyettesítette, vagyis a tanár nem egy egész csoportot tanított mindenből, hanem egy vagy két tárgyat minden vagy legalábbis a legtöbb csoportban. Nyilván, ez a tantestület szűkebb szakosítását, de alaposabb felkészülését kívánta meg. A csoportokat osztályokkal cserélte fel, és ezek számozását alulról felfelé jelölte. Az oktatás elmélyítésére megkívánta a tankönyvek rendszeres használatát, és ő maga hét tankönyvet írt. Az esztétikai és irodalmi oktatás mellett a korábban elhanyagolt reáltudományok: a matematika, fizika, természettan, ásványtan, növénytan alaposabb művelését is megkívánta, és nagy súlyt fektetett a szertárak rendszeres gyarapítására.

Brassai tervének gyakorlatba ültetésével az iskola nagy lépést tett előre, és sok tekintetben az erdélyi nevelés élvonalába került.

A reformkor más újításokat is hozott: különvált a teológiai tanfolyam, előbb két, majd három, végül négy éves időtartammal önálló akadémiaiá vá fejlődött. 1847-ben jogtudományi tanszéket is létesítettek, de az alapítvány megsemmisülése miatt ez csak egy évig működhetett.

1848 és az azt követő időszak

Az 1848-as szabadságharc idején az iskola épületét katonai kórháznak foglalták le, és a tanulók nagyrésze bevonult katonának, ezért a tanítás egy ideig szünetelt. A forradalmi harc elbukása után az erdélyi helytartóság elismerte az iskola működési jogát, sőt főgimnáziumnak nyilvánította, a jogi tanfolyamot megszüntette, és a filozófiát beolvasztotta a főgimnáziumi tantervbe. Az új nevelésügyi rendelet, az *Ent-*

wurf, biztosította az állam ellenőrzési jogát az iskolák fölött. Ekkor jött létre a nyolc osztályos főgimnázium, amely négy alsó osztályú gimnáziumból és a filozófiai kurzust egységesítő négy felső osztályból állott.

Az *Entwurf* az erdélyi iskolákban határozott ellenkezést váltott ki. 1860-ban ebbe az iskolába, látszólag annak szellemében, de a valóságban a Brassai-tantervnek megfelelő rendszert vezettek be. Ezzel indul meg az a folyamat, amely az iskolát mindinkább modernizálja és színvonalassá teszi. Ezt a folyamatot előmozdító számos ok közül csak néhányat említünk meg:

A szabadelvűség fokozatos fejlődése lassanként feloldotta az, unitáriusok iránt, különösen a magasabb körökben, táplált előítéletet. Ennek szétoszlásához nem kis mértékben járult hozzá az a tény, hogy „felfedeződtek” az angol hitrokonok, akik már az abszolutizmus éveiben hathatós segítséget nyújtottak. A megváltozott hangulat eredménye az iskola számára az lett, hogy más felekezetű és nemzetiségű tanulók; románok, németek, főképpen zsidók egyre nagyobb számban látogattak. Ennek szemléltetésére csak egy példát hozunk fel: 1913/14-ben a tanulók száma a nyolc osztályban 344, ebből 128, vagyis több mint egyharmada más vallású.

Fejlődését elősegítette a kolozsvári egyetem létesítése 1872-ben, mely biztosítani tudta a tantestület megfelelő utánpótlását. Az iskola korábban is arra törekedett, hogy az alapítólevélnek megfelelően „tudós és nyelvekben jártas tanárokat” alkalmazzon. A rektor és legtöbbször a tanárok is külföldön: olasz, holland és német egyetemeken tanultak, majd 1860-tól az angol főiskolákon is létesítettek ösztöndíjakat számukra. Az egyetem alapításával a külföldi tanulmányok nem maradtak el, a megnövekedett tantestület valamennyi tagja alapos kiképzésben részesülhetett.

E korszak igazgatói és tanárai közül csak a legkiválóbbakat említhetjük meg: a gazdag publicisztikai tevékenységet is kifejtő Nagy Lajost, a már Angliában tanulmányokat folytató Benczédi Gergelyt és Kovács Jánost, és az iskola történetének alapos kutatóját és íróját Gál Kelemen; a tanárok közül Simén Domokost, Uzoni Fosztó Gábort, Kanyaró Ferencet, Pálfi Mártont, Nyiredi Gézát, Kelemen Lajost, Varga Bélát, Gelei Józsefet, Borbély Istvánt, akik mind didaktikai, mind pedig irodalmi vagy tudományos munkásságukkal általános elismerést és megbecsülést váltottak ki.

Nem kis mértékben járultak hozzá az iskola fellendüléséhez a nagy-lelkű adakozók. Közöttük első helyen Berde Mózes áll, aki 1888. szeptemberében kelt végrendeletében csaknem egy millió forint értékű vagyont hagyott egyházának, s ebből százezer forintot a kolozsvári iskola számára, mert, amint írta: „Kora ifjúságomtól szívem egy érzést, agyam egy gondolatot táplált: felsegíteni szegény vallás közösségemet, könnyíteni az utat a tanuló fiatalságának a tudományok megszerzésére és segélyezni elhagyott szolgálit és tanárait”. Az adományozások tették lehetővé a könyvtárak, szertárak gyarapítását. Már a XVIII. században a külföldre küldött ifjak kötelezték magukat, hogy könyveket vásárolnak, és idővel azokat az iskolának hagyományozzák. Bölöni Farkas Sándor, Brassai Sámuel és sokan mások saját könyvtárukat adományozták az iskolának.

Lassanként olyan anyagi alapok gyűltek össze, amelyek 1897-ben lehetővé tették a mostani iskola felépítésének megkezdését, mely Pákei Lajos tervei szerint négy év alatt készül el, és 1901. szeptember 21-én ünnepélyes megnyitó keretében adták át rendeltetési céljának. Erdély egyik legnagyobb és legszebb iskolaépülete volt. Büszke volt rá minden tanulója, tanára, s talán Kolozsvár minden lakója. Nicolae Iorga, a nagy román történész, amikor a húszas években felkereste Kolozsvárt, azt írta róla, hogy egyetemnek beillő valóságos palota.

A későbbi fejlődés már mindannyiunk előtt ismert. Erdélynek Romániával való egyesülése után, mint felekezeti iskola, államsegélyben ugyan nem részesült, de szabadon működhetett, és mint néhány évszázadon át, a hívek adakozása lehetővé tette az anyagi alapok biztosítását. A második világháború zivatarában ágyúgolyó találat érte, de a főhatóság és az iskola vezetősége rövid idő alatt nemcsak a keletkezett rongálódásokat javíttatta ki, hanem az épület általános rendbetételére számottevő anyagi áldozatot hozott. A felszabadulás után az állam megkülönböztetés nélkül biztosította a felekezeti iskolák tantestületének fizetését. A tanárkar igazodott az új követelményekhez és a háború okozta nehézségek ellenére a tanítás zavartalanul, megnövekedett létszámmal folyt.

Az 1948-ban életbe lépett tanügyi reform teljesen új alapokra helyezte a hazai oktatást. Az iskola minden fokon az állam fenntartása, irányítása és ellenőrzése alá került. A reform az egész ifjúság, nemre, vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül, egységes, a szocializmus építésének szolgálatában álló nevelését és oktatását tűzte ki célul; és az ország valamennyi polgárának jogegyenlősége alapján biztosította, minden fokon, a nemzetiségek anyanyelvi oktatását és haladó hagyományainak művelését. Új lehetőségek tárultak fel, de hogy azok miképpen valósultak meg az azóta eltelt 34 év alatt ebben az iskolában, annak felvázolása és elemzése egy másik tanulmány keretébe kívánkozik.

Felidézvén néhány mozzanatot az iskola küzdelmes történetéből, a vezetőségnek, a tanári karnak és a tanuló ifjúságnak azt kívánjuk, hogy merítve és ihletődve iskolája múltjából, és azon, mint rendíthetetlen alapon állva, elődeihez hasonló ragaszkodással és kötelességteljesítéssel végezze munkáját úgy, hogy minden évben nagyobb és szebb eredményekről számolhasson be.

BIBLIOGRÁFIA

- Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története, 1568—1900, I—II k.* Kolozsvár, 1935, 586—590 l.
- Gál Kelemen: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora*, Kolozsvár, 1936. 433. l.
- Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. Kolozsvár, 1905.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, II. k., 74—75 l. és 79 l.
- Pataki István, Gyergyai Pál, Péter Pál és Füzéri György: *Kolozsvár leírása 1734-ből*. Fordította Márkos Albert. Kolozsvár, 1944. 64 l.
- Istoria României*, II. k., Editura Academiei R.P.R., București, 1962.
- Istoria Clujului*. Consiliul Popular al Municipiului Cluj, 1974. Pompiliu Teodor és Ioan Gabor tanulmánya: *A kultúra fejlődése*, 227—245 l.
- Lech Szczycki: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó* (Jacobus Palaeologus és Christian Francken). Fordította Varsányi István. Budapest, 1980.

ADATOK KELEMEN LAJOS ÉLETTÖRTÉNETÉHEZ

A *diák Kelemen Lajos* címmel közölte a Hét* Csetri Elek értékes írását Kelemen Lajos pályaindulásáról. Közlésének indítéka a kolozsvári egyetemi levéltárban újonnan megtalált azon iratsomó, amelynek darabjai Kelemen Lajos ifjúkori tanulmányainak, egyetemi felkészülésének és pályakezdésének — eddig meglehetősen kevésbé ismert — időszakáról tudósítanak.

A levéltári iratsomó első darabja Kelemen Lajosnak a marosvásárhelyi Református Főgimnáziumban 1896. június 25-én nyert érettségi bizonyítványának közjegyzői másolata. Megállapítható belőle az „érettségi vizsgálat“ bizottságának összetétele, a végzős diák egyes tantárgyakból való minősítése, és levonható néhány következtetés Kelemen Lajos szellemi és lelki fejlődésével kapcsolatban. Anélkül, hogy vitatható lenne — az ifjú Kelemen által méltán példaképnek tekintett — Koncz József szerepe Kelemen Lajos fejlődésében, eddigi ismereteinkkel ellentétben: történelemből nem Koncz, hanem az ugyancsak jól képzett Bihari Sándor volt a tanára. Koncz Józsefnél latin nyelv- és irodalmat hallgatott. Mindkét tanáránál jeles minősítést szerzett. A második következtetés az, hogy az érettségien elnöklő személy — az eddigi, szóbeli forrás alapján ismert tudásunkkal ellentétben — Dósa Elek kollégiumi főgondnok volt (a „jogtudor“ és az Erdélyhoni jogtudomány már 1867-ben elhunyt jeles szerzőjének a névrokona), és nem Szádeczky Lajos, az akkori kolozsvári egyetem neves történelemprofesszora. Szádeczky az 1896—1900 közötti időszak egyetemi éveit alatt játszott nagy szerepet Kelemen Lajos formálásában.

Az egyetemi levéltárban őrzött tanulmányi iratsomó második darabja — a kolozsvári egyetem bölcsész-, nyelv- és történettudományi karán végzett tanulmányok látogatási igazolványának (diáknyelven: indexnek) másolata — bizonyítja, hogy a „bölcsész“ (történelem-földrajz szakos) diák magyar történelemből és egyes történelmi segédtudományokból (oklevéltan, történelmi kútfők ismerete, kronológia) hallgatta Szádeczky Lajost. Kedvenc professzoránál 17 előadást és gyakorlatot hallgatott, illetve végzett. Leckekönyvének tanúsága szerint Szádeczky „Igen szorgalmas“, „Igen kitűnő“, „jelesül dolgozott“ minősítésekkel értékelte tudásszomjától égő tanítványa szorgalmát és eredményeit.

Másik nagynevű professzora, az 1892-től Kolozsvárt működő Márki Sándor, aki az egyetemes közép-, új- és legújabbkor történetére tanította. Professzorának szülőföld-szeretete és liberális szelleme éppúgy hathatott az ifjú Kelemen Lajos szellemi fejlődésére, mint enciklopédikus tudása, nagy nyelvismerete és tárgya iránti felelősségtudata. Mint előbbi tanárainál, Márki Sándornál is kitűnt szorgalmával és eredményeivel.

Hasonló dicséretesen dolgozott Schilling Lajos egyetemi magántanárnál, Vajda Gyulánál (akinek nevét Kelemen Lajos anekdotái gyakran felelevenítették), Gergely Sámuelnél és Széchy Károlynál. A történelem iránt már gyermekkorától kezdve szenvedélyesen érdeklődő és

* XIII. évf., 1982/19. sz. 9—11. l.